

Oorlogsgeweld tegen vrouwen: Gevolgen, overlevingskracht en solidariteit

Annie-Romein Verschoor lezing door Annemiek Richters
ter gelegenheid van 100 jaar internationale vrouwendag
Universiteit Leiden, 10 maart 2011

In Nederland zijn veel van de doelen van het feminisme waar ook Annie Romein-Verschoor voor streed, bereikt. In ieder geval voor de jongere generaties, zo spiegelen de media ons de laatste maanden veelvuldig voor. Leest U bijvoorbeeld het recente nummer van het Leids Universitair Weekblad, over “vrouwen aan de macht”. Die macht is in veel andere landen nog ver te zoeken. “Congo is de ergste plaats ter wereld om vrouw of kind te zijn”, constateert Human Rights Watch. In Congo begint en eindigt mijn verhaal.

Situaties van vrouwen in Goma, Democratische Republiek Congo

Beatrice is een van de vele door oorlogsgeweld getroffen vrouwen die ik 10 weken geleden in Goma, een stad in Oost-Congo, ontmoette. Zij vertelt huilend: “Ik was samen met mijn man en oudere broer toen de rebellen kwamen. Ik werd verkracht terwijl beiden toekeken. Daarna werd mijn broer gedwongen me ook nog eens te verkrachten. Na afloop vermoordden de soldaten mijn broer en mijn man en vernietigden mijn huis. Nu zwerf ik rond. De verkrachting heeft voor mij nog andere problemen tot gevolg gehad. Ik kan daar niet over spreken.” Waarschijnlijk heeft de groepsverkrachting een vaginale fistel veroorzaakt, waardoor Beatrice constant urine en ontlasting lekt. Sinds kort weet zij dat ze HIV positief is.

Beatrice verblijft met 17 van haar lotgenoten in een opvanghuis voor vrouwen die een medische behandeling ondergaan voor de gevolgen van verkrachting. De vrouwen hebben net gehoord dat er de vorige dag, in een dorp ver weg, weer een groep vrouwen verkracht is. Zij verwachten dat deze nieuwe slachtoffers dringend medische hulp nodig hebben en dat zij hun plaats in het opvanghuis aan hen moeten afstaan. Maar waar moeten zij dan naar toe? De vrouwen zijn radeloos.

Even buiten Goma bezoek ik een vluchtelingenkamp dat opvang biedt aan ruim 2000 mensen. Die opvang houdt niet veel meer in dan van plastic gemaakte tenten om in te slapen. Door scheuren in het plastic is men niet beschermd tegen regen. Men moet slapen op de lavastenen. Er is geen voedselhulp meer. Henny Slegh (psychotrauma-therapeut) en ik spreken met een groep van 50 vrouwen. Twintig van hen zijn door hun man verlaten, omdat deze niet met een verkrachte vrouw wil leven. De aanname van deze mannen is dat verkrachting per definitie besmetting met AIDS inhoudt. Dertien vrouwen weten niet waar hun man is en of deze überhaupt nog leeft. Tien vrouwen verzorgen een echtgenoot die gehandicapt is. Rond het kamp is een bos waar vrouwen hout sprokkelen om te kunnen verkopen. Met de opbrengst kunnen zij een beetje eten kopen. In het bos worden regelmatig vrouwen verkracht. Daarom heeft de kampleiding de toegang ertoe verboden. Maar de vrouwen hebben de zorg voor hun kinderen, dus gaan toch, met het risico opnieuw verkracht te worden.

Wat opvalt is dat 20 van de 50 vrouwen kinderen hebben van wie de vader onbekend is. Dat wil zeggen kinderen die verwekt zijn tijdens verkrachting. Het is traditie dat de vader zijn kind een naam geeft. Maar als er geen vader is, wat dan? Het komt voor dat een kind dan ‘baby’ blijft heten. Of dat kinderen door het leven moeten met een naam die herinnert aan de omstandigheden waarin het kind verwekt is, zoals de namen: Ongeluk (Mateo), Verkrachting (Ubakji), en Lijden (Tabu). Eén baby heeft de naam Licht (Nuru), wat hoop uitdrukt dat het

kind de moeder iets goeds zal brengen. Die naam was echter bij de geboorte in het ziekenhuis gegeven door een blanke hulpverlener. Eén vrouw heeft zelf de naam Held (Mwami) aan haar zoontje gegeven, omdat zij ondanks haar pogingen abortus te plegen een gezond kind kreeg en veel moeilijkheden goed doorstaan heeft.

Gevoelens van machteloosheid grijpen Henny en mij bij de keel. Hoe te reageren als een vrouw zegt: jullie willen ons psychische hulp brengen, maar als wij honger hebben, horen wij niet wat hulpverleners ons te vertellen hebben. Hoe te reageren als een vrouw vertelt dat zij met haar vier kinderen, de jongste twee verwekt door verkrachting, in de modder slaapt terwijl de mieren over hen heen lopen? Vrouwen willen dat wij ertoe bijdragen dat zij naar hun dorpen terug kunnen, dat wij de vrede in die dorpen herstellen. Vrouwen willen graag praten met iemand die zij kunnen vertrouwen. Zij praten soms wel met elkaar. Dat helpt tenminste iets, want dan adviseren zij elkaar hoe de moed erin te houden. Maar hun diepste geheimen – zoals het hebben van AIDS – delen zij niet uit angst voor roddel en verstoting. Zij willen dat wij hun woorden geven die diep uit ons hart komen. Een vrouw zegt tegen ons: “Nu wij pleitbezorgers hebben, hebben wij goede hoop dat de verkrachtingen zullen stoppen”. Veel vrouwen zoeken hun heil in gebed tot God. Maar, zegt een vrouw: “God luistert niet meer, hij heeft ons verlaten”. De neiging tot het plegen van zelfmoord is groot. Aan de andere kant is de levenskracht die wij zien indrukwekkend. Vaak horen wij als diepste wens: “Als ik nu maar een goede plek heb om te wonen, dan kan ik weer een handeltje opzetten en voor mijn kinderen zorgen.”

Henny, die lang in Nederland met incest-slachtoffers werkte, verzucht: “Wat ik in Nederland tegenkwam was erg, maar hier is het geweld en de ellende zo veel onbegrensd.” Vrouwen uit Bosnië op bezoek in Oost-Congo zijn boos: “Bij ons duurde de oorlog vier jaar en het voelde als een eeuwigheid. Hier duurt de oorlog al meer dan veertien jaar. Vrouwen hier spreken, spreken, en spreken, maar niemand luistert.” De Bosnische vrouwen bedoelen dat ondanks de vele getuigenissen over seksueel geweld het oorlogsgeweld in Congo gewoon doorgaat, terwijl die getuigenissen in Bosnië relatief snel bijdroegen aan de uiteindelijke vrede.

Stilzwijgen van oorlogsgeweld tegen vrouwen

Zestig jaar geleden sprak Annie Romein-Verschoor in haar Leidse dies-college over de geschiedenis van de man-vrouw verhouding en de vele elementen in die verhouding die eeuwenlang “buiten de lichtbundel der historische schijnwerpers” gebleven waren. Een van die elementen is specifiek-op-vrouwen-gericht oorlogsgeweld, dat ook buiten Annie Romein’s schijnwerpers bleef. Hoe kon het ook anders? De weinige stemmen die over dit soort van geweld berichtten zijn tot voor kort grotendeels tot zwijgen gebracht, of hun berichtgeving is hooguit anoniem ondergebracht in wat Annie Romein noemt ‘het slordig bijgehouden kasboek der geschiedenis’.

In veel oorlogen werd verkrachting als een normaal en algemeen geaccepteerd onderdeel van oorlog beschouwd. Erover spreken zou tot geen enkele genoegdoening of strafvervolging geleid hebben. Verkrachting werd als oorlogsbuit beschouwd. Zo pleegde het Rode Leger bij haar inname van Berlijn in 1945 massaal seksueel geweld tegen vrouwen, deels uit wraak voor de wreedheden door Duitsers aan het Oostfront begaan. Iedereen in Berlijn sprak in die periode openlijk over het geweld. De ziekenhuizen hadden zich voorbereid op de stroom van vrouwen die voor abortus zouden komen. Eén vrouw heeft haar ervaringen met de Russen gedetailleerd opgeschreven. Haar boek werd in Duitsland tot voor kort doodgezwegen. De verkrachtingen door de Russen kregen voorlopig geen plaats in de Duitse collectieve

herinnering. Een van de redenen was dat het gebeurde te vernederend was voor Duitse mannen die immers hun vrouwen niet hadden weten te beschermen en die zelf schuldig waren aan ernstige wrede daden.

Ook in Nederland zweeg men bij voorkeur over wat nu als oorlogsmisdaden beschouwd wordt. Dit jaar is er in Nederland een tentoonstelling te bezichtigen over krijgsmacht en erotiek. Aan de orde komen onder meer verkrachting en seks-slavernij in de context van oorlog, maar niet de rol die seks tegenwoordig speelt in bijvoorbeeld het Nederlandse leger. De directeur van het museum heeft er bewust geen aandacht aan besteed, om niet op gevoelige tenen te gaan staan. Hij wil voorkomen dat militairen die pas op een missie zijn geweest in een context worden geplaatst waar ze niet blij mee zijn. En hun partners vermoedelijk al helemaal niet. De voorzitter van de grootste militaire vakbond in Nederland is er duidelijk over. Wij hebben “een hypermodern, maar asexueel leger”.

Sinds Operatie ‘Vrijheid voor Irak’ is algemeen bekend dat Amerikaanse militairen verre van asexueel zijn. Vóór die Operatie was het onderwerp oorlog en seks lang taboe in de Verenigde Staten. Ook al wilden Vietnam veteranen vertellen dat zij zowel slachtoffer als dader waren en zich schuldig maakten aan seksueel geweld tegen Vietnamese vrouwen, Amerikanen wilden dat niet horen en sloten zich ervoor af. Het algemene beeld van Vietnam-veteranen werd dat van sympathieke slachtoffers van gevechtstrauma en agressieve vrouwen thuis.

Het was de in de jaren zestig opkomende vrouwenbeweging die de veteranen de woorden gaf om uitdrukking te geven aan hun participatie in seksueel oorlogsgeweld. Simone de Beauvoir (die wel als inspirator van de tweede feministische golf beschouwd wordt) was panellid van het Stockholm Internationale Oorlogs Tribunaal (1967). Dat had als doel de schadelijke gevolgen van het Amerikaanse beleid in Vietnam aan de kaak te stellen. Zij liet na aan te dringen op een diepgaand onderzoek naar de negatieve gevolgen van de oorlog voor Vietnamese vrouwen. Wellicht vanuit het gevoel dat de specificiteit van een dergelijk onderzoek eerder schade zou doen aan de algehele veroordeling van de Vietnam oorlog dan deze veroordeling kracht bij te zetten. Het Amerikaanse Congres was onder meer bezorgd dat aandacht voor vrouwen-issues tijdens die oorlog koren op de molen van de vrouwenbeweging zou zijn. Een reden te meer om het door Amerikaanse militairen gepleegde seksuele geweld dood te zwijgen.

Dit uitwissen van voormalig seksueel oorlogsgeweld uit het collective geheugen draagt ertoe bij dat ook de gewelddadige masculiniteit die een prominente plaats inneemt in militaire culturen niet aan de orde gesteld wordt.

De complexiteit van oorlogsgeweld tegen vrouwen

Recente oorlogen zijn vooral binnenstatelijke oorlogen. Verreweg de meeste slachtoffers daarvan zijn burgers. De veranderende aard van oorlogen brengt met zich mee dat seksueel geweld steeds meer als oorlogswapen ingezet wordt. Dat geweld is niet alleen een aanval op lichaam, ziel en waardigheid van individuele vrouwen, maar ook een aanval op vrouwen als kernsymbool van de gemeenschap waartoe zij behoren; een gemeenschap die vernietigd moet worden.

Voor zover een vrouw een of meerdere keren verkracht is, is dat meestal een onderdeel van een complex van gewelddadige gebeurtenissen, die het leven van een vrouw voorgoed veranderen. Sommige vormen van geweld treffen specifiek vrouwen, andere niet. Wat

vrouwen in Goma overkwam, kan als voorbeeld dienen. Vrouwen zien hun man en kinderen vermoorden en hun dorp met de grond gelijk maken. Zij verliezen hun bron van inkomsten. Oorlogsweduwen worden verstoten door hun familie en gestigmatiseerd door hun huidige leefomgeving. Op de vlucht zijn het meestel vrouwen die verantwoordelijkheid dragen voor hun kinderen en in mensonterende omstandigheden met hun gezin, of wat daarvan over is, moeten zien te overleven. Vaak komen zij in een omgeving terecht waar zij nog steeds niet veilig zijn.

De blootstelling aan oorlogsgeweld en de beleving daarvan kan verschillen tussen vrouwen uit één specifiek oorlogsgebied. Voor sommige vrouwen is verkrachting het ergste dat hen overkomen is, voor andere vrouwen die verkracht zijn staan andere traumatische gebeurtenissen in hun beleving en herinnering meer op de voorgrond. Daarnaast bestaan er per politiek conflict en per cultuur verschillen in het complexe geheel van motivaties om te verkrachten, het soort van verkrachtingen, en de reacties van de getroffen vrouwen en van hun omgeving op de verkrachtingen, ook al zijn er algemene patronen te onderscheiden. Goed zicht op dit geheel is belangrijk om de effecten van de verkrachtingen goed te kunnen begrijpen, adequaat hulp te kunnen bieden en het na-oorlogse geweld tegen vrouwen efficiënt te kunnen bestrijden. Ik vergelijk kort Congo en haar buurland Rwanda.

Soldaten van het Congolese regeringsleger maken een onderscheid tussen verkrachting uit seksuele-lustmotieven en kwaadaardige verkrachting. Lust-verkrachting is het gevolg van het lang van huis weg zijn en geen geld hebben om seks te ‘kopen’. Deze vorm van geweld percipiëren soldaten als min of meer oké, moreel verdedigbaar, en sociaal geaccepteerd. Het is eigenlijk geen verkrachting. De kwaadaardige verkrachting is ethisch niet verantwoord maar wel begrijpelijk. Zij komt voort uit de gekte van de oorlog en daarmee gepaard gaande morele ontregeling en is gericht op vernedering en ontmenselijking. Niet seksuele behoeftenbevrediging, maar agressie staat centraal. De penetratie van de vagina gaat met veel geweld gepaard. Soms gebeurt dit met behulp van stokken of de loop van een geweer; of door het afvuren van kogels in de vagina. Gewoonlijk gaat het om groepsverkrachting en wordt de vrouw na afloop gedood of bewusteloos achtergelaten. Bij kwaadaardige verkrachting is dus sprake van een abnormale masculiniteit, terwijl het bij lustverkrachting om een traditioneel geaccepteerde masculiniteit gaat.

Beide vormen van verkrachting komen in veel recente oorlogen voor, ook tijdens de oorlog en genocide in Rwanda. In Rwanda speelde tijdens de genocide echter veel meer dan in Congo ook etnische motieven een rol. Al lang voor de genocide werd Hutu mannen voorgehouden dat Tutsi vrouwen tot een ander ras behoorden, arrogant waren en een kopje kleiner gemaakt moesten worden. Een ander verschil met Congo was dat verkrachters vaak voormalige buurmannen of andere bekenden van hun slachtoffers waren, en de vrouwen die het geweld overleefden na de oorlog weer gedwongen met hun verkrachters moesten samenwonen. De gedwongen intimiteit van de oorlogsverkrachting is dan vervangen door een afgedwongen sociale intimiteit.

Gevolgen, overleven en veerkracht

De gevolgen van het geweld zijn van lichamelijke, psychische én vooral ook van sociale aard. Vrouwen die gewelddadige verkrachting overleefd hebben zijn er meestal slecht aan toe. Zij hebben acuut medische hulp nodig. Als zij overleven, met of zonder die hulp, houden zij vaak hun leven lang last van lichamelijke klachten. Psychisch ervaren vrouwen zichzelf als ‘levende doden’. Zij hebben hun menselijkheid verloren. Hun klachten laten zich vaak niet in westerse ziektecategorieën onderbrengen. Vaak komt hun psychisch lijden alleen tot

uitdrukking in lichamelijke klachten of in geestesbezetenheid. De sociale gevolgen van het geweld leggen nog eens extra psychische druk op vrouwen.

Grace, bijvoorbeeld, diende als jong meisje als seksslaaf in een rebellenleger. Na terugkeer in de maatschappij, blijkt zij in haar dorp met haar twee in de bush verwekte kinderen niet welkom te zijn. Haar familie ziet in haar kinderen de verpersoonlijking van de rebellenleider. Deze achtervolgt Grace's vader in zijn dromen. De buurman dreigt de twee jongens te vergiftigen, omdat zij kinderen zijn van zijn aartsvijand; het rebellenleger dat zijn eigen twee kinderen ontvoerd en vermoord heeft. Haar familie laat Grace weten dat er geen land is voor haar zonen. Zij moet de jongens maar terugbrengen naar hun vader in de bush. Volgens het traditionele familierecht hoort een vader zijn kinderen land te geven. Wanneer familieleden Grace beginnen te mishandelen, vlucht zij met haar kinderen, een onzekere toekomst tegemoet.

In Rwanda zijn de oorlog en genocide nu ruim 16 jaar geleden officieel beëindigd. Het lijden onder de vrouwen die destijds verkracht en op andere wijze ernstig mishandeld zijn is nog steeds groot. Net als in Goma heeft iedere vrouw die ik spreek haar eigen unieke verhaal. Gemeenschappelijke thema's zijn verlies, rouw en totale vernietiging, lichamen die voornamelijk pijn kennen, en het zich onveilig en sociaal geïsoleerd ('sociaal dood') voelen. De vrouwen overleven vooral voor hun kinderen die hun zorg nodig hebben.

Het verhaal van Constance illustreert hoe belangrijk sociale verbondenheid voor deze vrouwen is. Constance is een van de weinigen van haar familie die de genocide overleefd heeft. Zij lijdt aan vele trauma's, zegt zij zelf. Al snel in ons gesprek vertelt zij dat zij kort geleden vriendschap gesloten heeft met Jeremy, de moordenaar van één van haar kinderen. Dat dit kon gebeuren beschouwt zij als een wonder, dat haar zeer goed heeft gedaan. Jeremy vroeg haar in een groepsbijeenkomst gericht op sociale genezing openlijk om vergeving. Toen Constance zich realiseerde dat ook Jeremy een kind door geweld verloren had en veel verdriet had, kon ook zij hem vergeven. Jeremy brengt haar nu melk, en zij geeft hem bananen. Door Jeremy zijn menselijkheid terug te geven, heeft Constance het gevoel dat ook zij weer wat aan menselijkheid gewonnen heeft.

Vluchtelingenvrouwen in Nederland die tijdens de oorlog in hun herkomstland seksueel geweld ondergaan hebben, doen er alles aan om de negatieve sociale gevolgen van hun verkrachting zo klein mogelijk te houden. Het instandhouden van het sociale weefsel waar zij deel van uit maken is voor hen van levensbelang. In dat verband is zwijgen, net als voor veel van hun lotgenoten wereldwijd, essentieel, zo maakt Marian Tankink in haar proefschrift over dit onderwerp duidelijk.

Onlangs verscheen het levensverhaal van een Rwandese vluchteling in Nederland in boekvorm. Het is een verhaal over een leven vol seksueel geweld en ontbering waar zij nog steeds nachtmerries over heeft, maar ook over een bewonderenswaardige veerkracht die haar telkens weer deed overleven en een inhoudsvol bestaan in Nederland deed opbouwen. Zij had de uitzonderlijke moed haar verhaal niet zoals de Berlijnse anonyma anoniem, maar onder haar eigen naam uit te brengen.

Interventies ten behoeve van vrouwen als overlevenden van oorlogsgeweld

Teneinde oorlogsgeweld tegen vrouwen te stoppen en adequate hulp te bieden aan overlevenden is een complex, breed gedragen geheel van interventies nodig. De internationale vrouwenbeweging heeft er toe bijgedragen dat verkrachting in oorlogstijd als misdaad tegen

de menselijkheid erkend wordt en, vooralsnog incidenteel, vervolgd wordt. Straffeloosheid draagt bij aan de normalisering van geweld en moet dus bestreden worden. Vaak zijn er wel de relevante wetten, maar schort het aan de implementatie ervan. In veel culturen worden traditionele strategieën toegepast om verzoening tussen dader en slachtoffer tot stand te brengen. Deze zijn echter niet altijd berekend op het grootschalige geweld in oorlogstijd en de specifieke rechtsbehoeften van vrouwen. Waar seculiere rechts- en verzoeningspraktijken toegepast worden, blijkt het zinvol deze te koppelen aan psychosociale zorg teneinde te voorkomen dat die praktijken hun doel voorbij schieten.

Oorlogsoverlevenden verdienen op z'n minst materiële schadevergoedingen te ontvangen en gesteund te worden in het opbouwen van een nieuw bestaan. Het is mijn ervaring in Rwanda dat sociaal-economische steun vaak geen of weinig effect heeft als mensen nog in een sociaal isolement zitten. Eerst moeten zij hun sociale vitaliteit weer terugkrijgen zodat zij gezamenlijk inkomen kunnen gaan genereren. Constance nam aan vele trainingen op het terrein van vrede en verzoening deel, maar, zegt zij, "ik kwam eruit zoals ik er in ging". Het veranderde niets in haar leven. In een op community-niveau geïmplementeerd psychosociaal programma leerde zij al doende, stap voor stap, hoe zorg voor elkaar, over etnische grenzen heen, haar ook economisch verder hielp.

Datzelfde programma blijkt als resultaat te hebben dat mannen hun gewelddadige gedrag naar hun echtgenotes toe ten goede veranderen. Steeds meer wordt duidelijk dat teneinde de cirkels van geweld te doorbreken, interventies nodig zijn die aandacht hebben voor trauma's van mannen; inclusief het trauma van op mannen uitgeoefend seksueel geweld, en het trauma van het als dader gepleegd hebben van seksueel geweld. Dat laatste hebben de Vietnam veteranen tevergeefs gepoogd duidelijk te maken aan de buitenwereld. Ging het bij deze veteranen alleen om seksueel geweld gericht op de vrouw van de vijand, in huidige burgeroorlogen kan het ook gaan om seksueel geweld dat mannen onder dwang moeten uitoefenen op eigen familieleden, zoals hun moeder, vrouw, dochter of zuster. In een enkele studie in Congo verricht blijkt dat mannen bijna even vaak slachtoffer van seksueel geweld zijn als vrouwen. Er zijn niet alleen meer van deze studies nodig, er is ook veel meer onderzoek nodig naar de actieve en passieve medeplichtigheid van vrouwen aan oorlogsgeweld en daarop afgestemde interventies. Zonder dat, zou Annie Romein's argument zijn, is vrede niet mogelijk.

Solidariteit, strijd en zichtbaarheid

Wij vieren deze week 100 jaar internationale vrouwendag. In 1975 erkende de Verenigde Naties 8 maart officieel als internationale vrouwendag. Twee jaar later riep de Verenigde Naties 8 maart uit als 'Dag voor Vrouwenrechten en Internationale Vrede' en verzocht haar lidstaten hetzelfde te doen. Sinds die tijd zijn vrouwen alleen maar vaker in plaats van minder vaak slachtoffer van oorlogsgeweld. Welke acties van vrouwen wereldwijd op een dag als 8 maart zou wereldwijde vrede dichterbij brengen?

In het jaar 411 was de stad Athene er na een al 21 jaar durende oorlog slecht aan toe. Slechts een derde van de mannelijke bevolking was overgebleven. Het enige redmiddel in de uitzichtsloze situatie was een politieke omschakeling. In de in die periode ontstane vrouwenkomedie Lysistrata verenigen de vrouwen van beide kampen zich om hun mannen tot vrede te dwingen. Zij nemen de burcht in waar de schatkist zich bevindt, zodat de oorlog niet meer gefinancierd kan worden. En zij besluiten tot een seksstaking. De gevolgde strategie is effectief. Vrede is het resultaat.

Wat de vrouwen in Goma aan Henny en mij als vertegenwoordigers van de buitenwereld vroegen was niets minder dan vrede. De internationale gemeenschap heeft economisch voordeel bij de oorlog en grijpt niet effectief in. Wat zou er gebeuren als alle vrouwen wereldwijd op de ‘Dag van Vrouwenrechten en Internationale Vrede’ participeren in een sekstaking? Of, zoals Henny in Goma voorstelde, allemaal de hele dag zwijgen in het openbaar?

De Congolese gynaecoloog Denis Mukwege die al tien jaar lang met de gevolgen van oorlogsgeweld tegen vrouwen in Congo geconfronteerd wordt, zegt: “Ik heb met president Kabila gesproken, met parlementsleden, maar het heeft geen nut. Nu focus ik me meer op de vrouwen zelf, probeer hen ertoe aan te zetten meer verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen toekomst”. Er zijn in Congo vele vrouwen die die verantwoordelijkheid al lang genomen hebben. In Oost-Congo werd vorige maand een mijlpaal bereikt met de officiële opening van de Stad van de Vreugde. Vrouwen hadden de fundamenteen ervan gelegd. Per jaar gaan 180 vrouwen, de meesten slachtoffers van seksueel oorlogsgeweld, opgeleid worden in vredesactiviteiten die zij vervolgens in hun dorpen gaan implementeren. Het project krijgt internationale steun. Het is slechts één voorbeeld van internationale solidariteit en van de energie die wereldwijd gestoken wordt in de strijd tegen geweld tegen vrouwen. Vooralsnog weegt deze energie niet op tegen de energie die oorlogsgeweld tegen vrouwen direct dan wel indirect aanwakkert. Er is dus nog een strijd te winnen. Laten wij hopen dat over 100 jaar – ik citeer nog een keer Annie Romein – binnen “de lichtbundel der historisch schijnwerpers” een succesvolle strijd zichtbaar zal zijn; een strijd waaraan mannen net zo goed als vrouwen effectief bijgedragen hebben.

Als de internationale vrouwenbeweging zo hard doorwerkt als zij de afgelopen 20 jaar gedaan heeft, zou die zichtbaarheid er al over 40 jaar kunnen zijn, en kunnen wij hem vieren ter gelegenheid van de 100^e verjaardag van het dies-college van Annie Romein-Verschoor.

Ter afsluiting een foto van Merci Dieu, God zij Dank. Toen ik in januari in Goma was vertelde Denise, een leerling-counsellor, dat bij haar in de buurt een baby bij een marktstalletje achtergelaten was. De baby werd vervolgens bij haar gebracht; zij is immers counsellor. Denise had al vijf kinderen om voor te zorgen. Zij nam het kind toch liefdevol op. Gister ontving ik de foto die U nu ziet, met het bericht dat het kind de naam Mercieu Dieu gekregen heeft. Het kind heeft de volle belangstelling van Denise’s medecursisten. Een teken van hoop in een wereld die voor veel mensen een hel op aarde is.

Op deze laatste dia ziet U de studenten tijdens internationale vrouwendag twee dagen geleden, 8 maart, in Goma.